SCIENCE CONNECTS PEOPLE

INTERNATIONAL SCIENTIFIC JOURNAL OF

2026 / No. 1(1)

Contemporary Pedagogical and Philological Research

BOLADA DEVIANT XULQNI ANIQLASHNING PSIXODIAGNOSTIK USULLARI

G‘ulomova Mastura

Osiyo Xalqaro Universiteti

Psixologiya yo‘nalishi 2-kurs magistranti

Annotatsiya. Mazkur maqolada bolalarda deviant (me’yordan og‘ishgan) xulq-atvorning namoyon bo‘lish xususiyatlari, uning kelib chiqishiga ta’sir etuvchi psixologik, ijtimoiy va pedagogik omillar hamda bunday xulqni erta aniqlashda qo‘llaniladigan psixodiagnostik usullar yoritilgan. Shuningdek, bolalarning xulq-atvoridagi salbiy o‘zgarishlarni aniqlashda kuzatish, suhbat, anketa, psixologik testlar, proyektiv metodikalar va ota-onalar hamda pedagoglar bilan ishlashning ahamiyati tahlil qilingan. Psixodiagnostik tekshiruv natijalariga asoslangan holda bolalarga individual psixologik yordam ko‘rsatish va deviant xulq-atvorning oldini olish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Kalit so‘zlar: deviant xulq, bola, o‘smir, psixodiagnostika, agressivlik, tajovuzkorlik, psixologik test, kuzatish, anketa, proyektiv metodika, ijtimoiy moslashuv, psixokorreksiya.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности проявления девиантного (отклоняющегося от общепринятых норм) поведения у детей, психологические, социальные и педагогические факторы, влияющие на его возникновение, а также психодиагностические методы, применяемые для раннего выявления такого поведения. Кроме того, анализируется значение наблюдения, беседы, анкетирования, психологических тестов, проективных методик, а также взаимодействия с родителями и педагогами при выявлении негативных изменений в поведении детей. На основе результатов психодиагностического обследования предлагаются рекомендации по оказанию

детям индивидуальной психологической помощи и профилактике девиантного поведения.

Ключевые слова: девиантное поведение, ребёнок, подросток, психодиагностика, агрессивность, агрессия, психологический тест, наблюдение, анкетирование, проективная методика, социальная адаптация, психокоррекция.

Abstract. This article examines the characteristics of deviant (abnormal or socially unacceptable) behavior in children, as well as the psychological, social, and pedagogical factors contributing to its development. It also discusses psychodiagnostic methods used for the early identification of such behavior. Furthermore, the article analyzes the importance of observation, interviews, questionnaires, psychological tests, projective techniques, and cooperation with parents and teachers in identifying negative changes in children's behavior. Based on the results of psychodiagnostic assessments, recommendations are provided for offering individualized psychological support to children and preventing deviant behavior.

Keywords: deviant behavior, child, adolescent, psychodiagnostics, aggressiveness, aggression, psychological test, observation, questionnaire, projective technique, social adaptation, psychocorrection.

Bugungi kunda bolalar va o‘smirlar orasida uchrayotgan xulq-atvor muammolarini o‘rganish psixologiya, pedagogika va ijtimoiy fanlarning dolzarb yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Ayniqsa, bolalarda deviant xulq-atvorning erta namoyon bo‘lishini aniqlash, uning sabablarini o‘rganish va tegishli profilaktik choralarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi. Deviant xulq-atvor deganda jamiyatda qabul qilingan axloqiy, huquqiy va ijtimoiy me’yorlardan chetga chiqadigan xatti-harakatlar tushuniladi. Bolalarda bunday xulq-atvor turli ko‘rinishlarda namoyon bo‘lishi mumkin. Jumladan, tajovuzkorlik, yolg‘on gapirish, o‘g‘irlik, dars qoldirish, kattalarga bo‘ysunmaslik, tengdoshlari bilan nizolashish, ijtimoiy muhitdan chetlashish va zararli odatlarga moyillik shular jumlasidandir. Bolada deviant xulqning

shakllanishiga oiladagi nosog‘lom psixologik muhit, ota-onalar o‘rtasidagi nizolar, tarbiyadagi izchillikning yo‘qligi, tengdoshlar ta’siri, e’tiborsizlik, zo‘ravonlik, ijtimoiy muammolar va individual psixologik xususiyatlar sabab bo‘lishi mumkin. Shu sababli boladagi xulq-atvor o‘zgarishlarini faqat tashqi xatti-harakatlar orqali baholash yetarli emas. Uning ichki kechinmalari, ehtiyojlari, motivlari, hissiy holati va ijtimoiy munosabatlarini ham chuqur o‘rganish talab etiladi.

Bolalik va o‘smirlik davri shaxs shakllanishining muhim bosqichi hisoblanadi. Ushbu davrda bolaning o‘zini anglash, mustaqillikka intilish, tengdoshlari orasida o‘z o‘rnini topish va kattalar bilan munosabatlarini shakllantirish jarayonlari faol kechadi. Ayrim hollarda bolaning yosh xususiyatlari bilan bog‘liq tabiiy xatti-harakatlar deviant xulq sifatida noto‘g‘ri talqin qilinishi mumkin. Masalan, o‘smirning mustaqillikka intilishi, fikrini himoya qilishi yoki vaqtinchalik hissiy beqarorligi o‘z-o‘zidan xulq buzilishi hisoblanmaydi. Deviant xulqni aniqlashda xatti-harakatning takrorlanishi, davomiyligi, kuchi, yuzaga kelish sharoiti va bolaning kundalik hayotiga ta’siri hisobga olinishi lozim.

Psixodiagnostika – shaxsning individual-psixologik xususiyatlari, hissiy holati, xulq-atvori va psixologik rivojlanish darajasini maxsus ilmiy metodlar yordamida o‘rganish jarayonidir. Bolalarda deviant xulqni aniqlashda bir nechta diagnostik metodlardan kompleks foydalanish maqsadga muvofiq.

1. Kuzatish metodi. Kuzatish boladagi xulq-atvor xususiyatlarini tabiiy sharoitda o‘rganish imkonini beradi. Psixolog bolaning dars jarayonidagi, tanaffusdagi, tengdoshlari va o‘qituvchilari bilan muloqotidagi xatti-harakatlarini kuzatadi. Kuzatish davomida quyidagi jihatlarga e’tibor qaratiladi:

- bolaning tengdoshlari bilan munosabati;
- nizoli vaziyatlarda o‘zini tutishi;
- hissiyotlarini boshqarish qobiliyati;
- qoidalarga rioya qilishi;

- tajovuzkorlik yoki tortinchoqlik holatlari;
- jamoaga moslashish darajasi.

Ushbu metod bolaning xulq-atvorini tabiiy muhitda baholash imkonini beradi.

2. Suhbat metodi. Suhbat metodi bolaning ichki kechinmalari, qiziqishlari, muammolari va atrofdagilarga bo‘lgan munosabatini o‘rganishda qo‘llaniladi. Psixolog suhbat davomida bolaga yoshiga mos, sodda va tushunarli savollar beradi. Suhbat jarayonida bolaga bosim o‘tkazmaslik, uni ayblamaslik va ishonchli psixologik muhit yaratish muhimdir.

3. Anketa va so‘rovnoma metodi. Anketa metodi bolaning xulq-atvori, emotsional holati, ijtimoiy munosabatlari va muammolarini tizimli o‘rganish imkonini beradi. Ushbu yo‘nalishda Robert Gudman tomonidan ishlab chiqilgan SDQ (Strengths and Difficulties Questionnaire – Kuchli tomonlar va qiyinchiliklar so‘rovnomasi) metodikasi alohida ahamiyatga ega. SDQ so‘rovnomasi 3–16 yoshdagi bolalarning psixologik va xulq-atvor xususiyatlarini baholashga mo‘ljallangan. Unda quyidagi beshta yo‘nalish o‘rganiladi:

- emotsional muammolar;
- xulq-atvor muammolari;
- giperfaollik va diqqat yetishmovchiligi;
- tengdoshlar bilan munosabatlar;
- prosotsial xulq, ya’ni boshqalarga yordam berish va hamdardlik ko‘rsatish.

Mazkur metodika ota-onalar, pedagoglar va tegishli yoshdagi bolalarning o‘zlari tomonidan to‘ldirilishi mumkin. Gudman tadqiqotlari SDQ metodikasining bolalardagi psixologik qiyinchiliklarni dastlabki aniqlashda foydali ekanligini ko‘rsatgan [1].

4. Psixologik testlar metodi. Bolalarda deviant xulqni aniqlashda standartlashtirilgan psixologik testlardan foydalanish muhim o‘rin tutadi. Shulardan biri T. Achenbach tomonidan ishlab chiqilgan CBCL (Child Behavior Checklist – Bolalar xulq-atvorini baholash so‘rovnomasi) metodikasidir. Ushbu metodika 6–18

yoshdagi bolalarning xulq-atvori va emotsional muammolarini baholashga mo‘ljallangan. Unda quyidagi holatlar o‘rganiladi:

- xavotir va tushkunlik;
- ijtimoiy muammolar;
- diqqat bilan bog‘liq qiyinchiliklar;
- tajovuzkor xatti-harakatlar;
- qoidalarga rioya qilmaslik;
- ijtimoiy munosabatlardagi muammolar.

CBCL metodikasining ota-onalar uchun shakli bilan bir qatorda, o‘qituvchilar uchun TRF va o‘smirlarning o‘zlari to‘ldiradigan YSR shakllari ham mavjud. Bu esa bolani turli ijtimoiy muhitlarda baholash imkonini beradi [2].

5. Proyektiv metodikalar. Proyektiv metodikalar bolaning ichki kechinmalari, hissiy holati, qo‘rquvlari va oilaviy munosabatlarini bilvosita o‘rganishda qo‘llaniladi. Bunday metodikalarga quyidagilar kiradi:

- “Oila rasmi” metodikasi;
- “Mavjud bo‘lmagan hayvon” metodikasi;
- “Uy – daraxt – odam” metodikasi;
- tugallanmagan gaplar metodikasi.

Masalan, “Oila rasmi” metodikasi orqali bolaning oilaviy munosabatlarni qanday idrok etishi, o‘zini oila a’zolari orasida qanday his qilishi va hissiy kechinmalariga oid qo‘shimcha ma’lumotlar olish mumkin. Biroq proyektiv metodikalar natijalarini yagona diagnostik mezon sifatida qabul qilish mumkin emas. Ular suhbat, kuzatish va boshqa standartlashtirilgan metodlar bilan birgalikda qo‘llanilishi lozim.

6. Ota-onalar va pedagoglar bilan ishlash metodi. Boladagi deviant xulqni aniqlashda ota-onalar va pedagoglardan olingan ma’lumotlar muhim ahamiyatga ega. Chunki bola turli muhitlarda turlicha xulq-atvor namoyon qilishi mumkin. Masalan, bola maktabda tajovuzkor bo‘lishi, oilada esa tortinchoq va kamgap bo‘lishi mumkin.

Shu sababli psixolog ota-onalar, sinf rahbarlari va boshqa pedagoglar bilan suhbat o‘tkazishi, ularning kuzatuvlarini o‘rganishi kerak. Tadqiqotlar bolalar ruhiy salomatligini baholashda bir nechta axborot manbalaridan foydalanish diagnostika sifatini oshirishini ko‘rsatadi [3]. Bolalarda deviant xulqni aniqlash jarayoni yuqori darajadagi kasbiy mas’uliyatni talab qiladi. Psixolog diagnostika davomida bolaning shaxsiy qadr-qimmatini hurmat qilishi, uning yosh va individual xususiyatlarini hisobga olishi zarur. Bunda quyidagi tamoyillarga amal qilish lozim:

- Diagnostika natijalariga asoslanmasdan turib bolaga “deviant” yoki “tarbiyasi og‘ir” degan tamg‘a qo‘ymaslik.

- Har bir metodikani bolaning yoshi va psixologik rivojlanish darajasiga mos tanlash.

- Olingan ma’lumotlarning maxfiyligini ta’minlash.

- Test natijalarini boshqa diagnostik ma’lumotlar bilan taqqoslash.

- Oila, maktab va ijtimoiy muhitning ta’sirini hisobga olish.

- Zarur hollarda bolalar psixologi, psixiatr yoki boshqa mutaxassislar bilan hamkorlik qilish.

Ayniqsa, o‘ziga zarar yetkazish, suitsidal fikrlar yoki zo‘ravonlik xavfi aniqlangan holatlarda xavfsizlikni ta’minlash va tegishli mutaxassisga zudlik bilan murojaat qilish muhimdir. Shuningdek, xorijiy metodikalarni o‘zbek bolalari bilan qo‘llashda ularning til va madaniy muhitga moslashtirilganligi, ishonchliligi va validligi tekshirilishi kerak.

Xulosa qilib aytganda, bolalarda deviant xulq-atvorni aniqlash murakkab va ko‘p qirrali psixodiagnostik jarayon hisoblanadi. Ushbu jarayonda faqat bolaning tashqi xatti-harakatlariga baho berish bilan cheklanib qolmasdan, uning ichki kechinmalari, emotsional holati, oilaviy munosabatlari va ijtimoiy muhitini ham o‘rganish zarur. Kuzatish, suhbat, anketa, SDQ, CBCL, proyektiv metodikalar va ota-onalar hamda pedagoglar bilan hamkorlik qilish deviant xulqning dastlabki belgilarini aniqlashda

muhim vositalardir. Eng muhimi, psixodiagnostikaning asosiy maqsadi bolani ayblash yoki unga salbiy tamg‘a qo‘yish emas, balki uning xulq-atvoridagi qiyinchiliklar sabablarini aniqlash, psixologik ehtiyojlarini tushunish va sog‘lom ijtimoiy muhitga moslashishiga ko‘maklashishdan iborat. Demak, bolalarda deviant xulqni erta aniqlash va ilmiy asoslangan psixodiagnostik metodlardan foydalanish kelajakda yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan ijtimoiy-psixologik muammolarning oldini olishda muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Goodman R. The Strengths and Difficulties Questionnaire: A Research Note. // Journal of Child Psychology and Psychiatry. – 1997. – Vol. 38, No. 5.

2. Achenbach T. M., Rescorla L. A. Manual for the ASEBA School-Age Forms & Profiles. – Burlington: University of Vermont, Research Center for Children, Youth, & Families, 2001.

3. Achenbach T. M., Rescorla L. A. The Achenbach System of Empirically Based Assessment (ASEBA): Development, Findings, Theory, and Applications. – Burlington: University of Vermont, 2001.

4. Olimov L. Ya., Nazarov A. M. Xulqi og‘ishgan bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Tafakkur avlodi, 2020.

5. Asadov Yu., Musurmanov R. O‘smirlar deviant xatti-harakatlarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. – Toshkent: Sano-standart, 2011.

6. Ravshanbekova D. Sh. Og‘ishgan xulqni tashxis qilish usullari. // Islom tafakkuri.

7. Goodman R., Ford T., Simmons H., Gatward R., Meltzer H. Using the Strengths and Difficulties Questionnaire (SDQ) to screen for child psychiatric disorders in a community sample. // International Review of Psychiatry. – 2003. – Vol. 15. – P. 166–172. DOI: 10.1080/0954026021000046128.